

KUTADGU BİLİĞ'E GÖRE TÜRKLERDE ADALET ANLAYIŞI

Mehmet Ali ÇAKMAK* - Rumeysa TEZCAN**

Öz

Türklerin devlet kurmada hünerli oldukları kadar idare etmede başarılı olamadıkları algısı vardır. Bu düşüncenin oluşmasında eski Türklerde yazılı hukuk kurallarının olmayışı etkilidir. Çin kaynakları incelendiğinde, eski Türk kültürü kalıntıları üzerinde çalışıldıkça Türklerde en eski devirlerden itibaren, yazılı olmamakla birlikte köklü bir hukuk ve adalet anlayışının varlığı bugün artık tartışma götürmez bir gerçektir. Yusuf Has Hacib'in 11. yüzyılda kaleme aldığı Kutadgu Bilig ise bu iddianın en güçlü delilidir. Bu yaklaşımdan hareketle çalışmamızda, Türk kültür tarihinin en eski yazılı kaynaklarından biri olan Kutadgu Bilig'den faydalanarak Türk hâkimiyet telakkisinde önemli bir yere sahip olan adalet anlayışı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Töre, Kün-Togdu, Ay-Toldu, Hâkimiyet Anlayışı

SENSE OF JUSTICE IN TURKS ACCORDING TO KUTADGU BILIG

Abstract

It is perceived that Turks are skilled at establishing a state but not successful in the administration as much. The lack of written laws plays an important role in this. There is little debate today that the Turks have a sense of justice and law since ancient times, although not written in a way, as the studies on the Chinese sources and the old Turkish cultural materials have established. Written by Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig is the strongest evidence for this claim. This study aims to explore, by benefiting from Kutadgu Bilig, one of the oldest written sources of Turkish history, the concept of justice, which has an important place in Turkish perception of sovereignty.

Keywords: Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig, Tradition, Kün-Togdu, Ay-Toldu, Sovereignty Perception

Giriş

Yusuf Has Hacib tarafından 1070 yılında Karahanlı Hükümdarı Süleyman Arslan Han'ın oğlu Hakan Tavgaç Buğra Han'a sunulan Kutadgu Bilig 6645 beyitlik bir siyasetnamedir (Arat, 1970). Kafesoğlu (1980), Kutadgu Bilig'in anlamını "Hükümlerlik bilgisi, Siyasî hâkimiyet bilgisi, Devlet olma bilgisi" olarak verir. Arat (1947) ise, Kutadgu Bilig'in insana her iki dünyada tam manasıyla kutlu olmak için gereken yolu göstermek amacıyla kaleme alındığını belirterek, "mutlu olma bilgisi" anlamına geldiğini ifade etmektedir.

* Doç. Dr., Gazi Ü. GEF Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, cakmakmali1963@gmail.com.

** Gazi Üniversitesi GEF Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Bölümü, rumeysatezcan@gmail.com.

Her iki dünyada mutlu olabilmek için, insana doğru yolu göstermek amacıyla yazılan Kutadgu Bilig’de ele alınan asıl konu “ideal insan modeli”dir. Yusuf Has Hacib, yaşadığı devirde, ideal insanda bulunması gereken nitelikler üzerinde durur. Kutadgu Bilig’de, fert, cemiyet ve devlet hayatının ideal bir şekilde düzenlenebilmesi için gerekli olan zihniyet, bilgi ve faziletlerin ne olduğu ve bunların nasıl elde edileceği, nasıl kullanılacağı üzerinde durulur. (Arat, 1970)

Türklerin İslâm dinini kabul ettikleri bir dönemde kaleme alınan ve İslâm öncesi Türk kültürünün derin izlerini taşıyan Kutadgu Bilig’in yazarı Yusuf Has Hâcib, Türk-İslam edebiyatının ilk şair ve mütefekkirleri olarak adlandırılmıştır. Türklerin İslâm öncesi devlet hayatından, İslâm sonrası devlet hayatına geçiş aşamasında bir köprü görevi gören Kutadgu Bilig’de; devlet anlayışına ve teşkilatına dair bilgilerin yanında, tüm toplumu ilgilendiren meselelerin de ele alındığı görülür. (Arat, 1970; Anıl, 2004; Tuğral, 2008; Demirel, 2014) Kutadgu Bilig ne vakaları nakleden bir tarih, ne mütaka ve şehirleri tasvir eden bir coğrafya, ne din adamlarının içtihatlarını toplayan bir telif, ne hâkimlerin fikirlerine istinad eden bir felsefe, ne de şeyhlerin vecizelerine dayanan bir nasihat kitabıdır. Kutadgu Bilig, insana her iki dünyada, tam manasıyla kutlu olmak için lazım olan yolu göstermek amacıyla, Yusuf Has Hacib tarafından kaleme alınmış bir eserdir. Arat, Yusuf Has Hacib’in bazılarının iddia ettiği gibi kuru bir nasihatçi olmadığını, onun bu eseriyle insan hayatının manasını ve toplum içindeki vazifesini tayin eden bir hayat felsefesi sistemi kurduğunu ifade etmektedir. (Arat,1970)

İslamiyet’in kabulü ile Türk dünyasında siyasal, sosyal ve toplumsal alanda değişiklikler meydana gelmiştir. Eserin gayesi, bir taraftan 11. yüzyılda Türklerin ahlâk, hukuk ve devlet idaresi sahasındaki geleneksel telâkkilerini ve o devirdeki hukuki teşkilâtı bir kitapta tespit ederek bu geleneksel telâkkilerin gelecek nesillere geçmesini temin etmek; diğer taraftan Hükümdar ve diğer devlet adamlarına bu geleneksel telâkkileri telkin etmektir. (Arsal, 1947 :659) Kutadgu Bilig, yeni bir dini kitleler halinde kabul eden; yepyeni bir kültür ve uygarlık çevresine giren bir ulusun, altüst olan eski ve geleneksel değer yargularını yeni sentezlere kavuşturmak endişesini yansıtması açısından önemlidir. (Arslan, 1987:21) Yusuf Has Hacib eserin gayesini; “Sözümü bu dört şey: Kanun, kut, akıl ve akıbet üzere söyledim” (beyit: 358) diyerek, Kutadgu Bilig’de devlet ve teşkilatı ile ilgili hususların açıklandığını ve bunların adalet, devlet, akıl ve kanaat olan dört temel üzerine kurulduğunu belirtmektedir.

Kutadgu Bilig’in temel referansı öncelikle Türk devlet ve siyaset anlayışıdır. (Adaloğlu, 2013) Arat, Arsal, Dilaçar, Ercilasun, Genç ve Kafesoğlu’nun da çalışmaların da belirttikleri üzere; Kutadgu Bilig’de İslam kültürü başta olmak üzere başka kültürlerin izleri görülmektedir. Ancak, temelde Türk geleneğini yansıtan toplum ve devlet anlayışının hâkim olduğu görülmektedir. Binark (1970), Kutadgu Bilig’in İslam kültür dairesine girmiş Türk kavim ve devletlerinde Orta Asya Türk kültürünün etkisini açık bir şekilde ortaya koyan, en zengin kaynak olduğuna dikkat çekmektedir.

Eser manzum olarak bir hikâye şeklinde yazılmıştır. Eserin başlıca dört kahramanı vardır: Kün-Togdu, Ay-Toldu, Öğdölmüş, Ogdurmuş. Bu kahramanlardan her biri belirli bir veya birkaç ahlâki vasıf veya ruhi hali veyahut ahlaki veya hukuki es-

ası temsil etmektedir. (Arsal, 1947: 659) İlk kahraman Kün-Togdu Bey'dir. O, (töre ve köniklik) kanun ve adaleti temsil etmektedir. Eserdeki en önemli karakterin adaleti temsil etmesi bu değere verilen önemin göstergesidir. Hükümdara gösterilen saygı ve sevginin temelinde adalete gösterilen sevgi ve saygı yatmaktadır. (Tekşan, 2012) İkincisi Ay-Toldı, o vezirdir. Saadeti (kut) temsil etmektedir. Üçüncüsü Ögdülmüş, vezirin oğludur. Akli (ukuş) temsil etmektedir. Kitabın son kahramanı Odgurmuş ise inzivaya çekilmiş bir zahittir, vezirin kardeşidir. O akıbeti temsil etmektedir. Kutadgu Bilig'de adalet, kut, akıl ve kanaati temsil eden dört temel kahraman arasında geçen hikâyenin asıl konusu kutlu bir devletin nasıl olması gerektiğidir.

1. Kutadgu Bilig'e Göre Türklerde Adalet Anlayışı

Eski Türk hâkimiyet anlayışı, hükümdarda Tanrı bağışısı bazı vasıfların varlığını kabul eden bir anlayıştır. Buna göre Türk hükümdarlarının devleti idare etme hak ve salahiyetinin kaynağı kendisine kut veren Tanrı'dır. Hâkimiyetin menşei ilahidir. (Genç, 2002:33) Bu konuda Yusuf Has Hacib şöyle demektedir:

“Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrıdan alırlar; halk iyi olursa, beyde iyi olur.” (beyit: 5947)

“Tanrı seni doğruluk için bu mevkiye getirdi; haydi doğru ol ve doğruluk ile yaşa.” (beyit: 5195)

Yusuf Has Hacib, eserinde kut'u temsi eden Ay-Toldu ve hükümdar arasında geçen diyalog ile Türk hâkimiyet anlayışına göre bize kut'un özelliklerinden ve onu elde tutmanın zor olduğundan bahsetmektedir. Kutadgu Bilig'de bu olay şöyle tasvir edilmektedir:

Hükümdar bir gün Ay-Toldı'yı yanına çağırır, oturması için yer gösterir.

“Ay-Toldı cebinden bir top çıkarıp, yere koydu ve onu altına çekip, üzerine oturdu.”(beyit: 622)

“Hükümdar ona her bakımdan dikkat etti; onun bilgisini, aklını ve anlayışını tam buldu. Hükümdar ona sevgi ile baktı ve gönlü rahat etti, fakat Ay-Toldı hemen başını çevirdi.” (beyit: 627, 628) Hükümdar hiddetlendi, konuşmaya devam etti ve dedi:

“Ey bilgisiz, ey ahmak insan! Kendine bir bak, sen benim için kim idin; sana bu küstahlık nereden geliyor.”(beyit: 643,644) Ay-Toldı cevap verdi:

“Sen bana yer gösterdin, ben oraya oturmam. Benim için yer yoktur, sen bunu anla! Demek istedim. Söylediğimi teyit etmek ve neye benzediğimi sana göstermek için, yere bir top koydum. Dümdüz yerde top nasıl yuvarlanırsa, saadette öyledir; ben sıyrılıp giderim. Sen sevgi ile bakınca, ben gözümü yummak suretiyle, sana nasıl olduğumu göstermek istedim. Bugün ben bir devletim, ben bir topa benzerim; kim bana yaklaşırsa, ben onu yakalarım.” (beyit: 660, 661, 662, 663, 664)

“Akarsu, güzel söz ve devlet, bunlar durmadan, yorulup dinlenmeden, dünyayı dolaşır. Saadete inanılmaz, o vefasız ve dönektir; yürürken hemen uçar ayağı kaygandır.” (beyit: 669, 670)

Görülüyor ki Tanrı kut'u istediğine verir istediğinden geri alırdı. Göreve gelen Türk hakani bütün yeryüzünün hükümdarı olarak kabul edilirdi. “Alim benim tabiatımı güneşe benzeterek bu adı verdi....Güneş doğar ve bu dünya aydınlanır; aydın-

lığını bütün halka eriştirir, kendisinden bir şey eksilmez. Benim de hükmüm böyledir, ben ortadan kaybolmam; hareketim ve sözüm bütün halk için böyledir.” (beyit: 824, 827, 828) Bununla birlikte Kafesoğlu'nun da altını çizerek vurguladığı gibi Türk hâkimiyet anlayışında hiçbir zaman Türk hükümdarları insanüstü bir varlık olarak görülmemiştir. Zira hükümdar görevini yerine getirmese Tanrı'nın kutu elinden alıp başka birine vereceği bilinmektedir. Nitekim bu durum kaynağımızda: “Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti.” (beyit: 5469) şeklinde ifadesini bulmaktadır.

Diğer taraftan Türk hâkimiyet telakkisi “siyasi iktidar”ın kaynağını Tanrı'ya bağlamakla, yani hükümdarı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla, bugün “milli irade” denilen yüksek otorite meselesini, kültürleri sayesinde halletmiş ve insanları hükümdarın insafına sığınmaktan kurtarmıştır. (Kafesoğlu, 1997:258)

Türk devlet geleneğinde, devletin iyi yönetilmesi ve halkın refahı için başta hükümdar olmak üzere, diğer devlet adamlarında da bazı özellikler aranmıştır. Bu anlayışa göre Bey'in ilk önce asil soydan gelmesi lazımdır. Ayrıca hükümdar cesur, akıllı ve adaletli olmalıdır. Yusuf Has Hacib bu anlayış doğrultusunda hükümdarda olması gereken özellikleri şöyle belirtmektedir:

“Beylik için insanın önce asil soydan gelmesi gerekir; bey cesur, kahraman, kuvvetli ve pek yürekli olmalıdır.” (beyit: 1949)

“Bey doğarken, beylikle doğar; görerek öğrenir ve böylece işlerin hangisinin daha iyi olduğunu bilir.” (beyit: 1932)

“Bey bilgili ve akıllı olmalıdır; cömert ve yumuşak huylu olmakta lazımdır.” (beyit: 1951)

“Bey çok akıllı olmalı ve aklın kıymetini bilmelidir.” (beyit: 1954)

“Halk için beyin cesur ve kahraman olması iyidir; işleri ancak bu meziyetlerle karşılamak mümkündür.” (beyit: 1961)

“Bu beylik işini hep beyler bilir; kanun ve nizam, örf ve adet onlardan gelir.” (beyit: 1931)

“Beyler örf ve kanuna nasıl riayet ederlerse halk da aynı şekilde örf ve kanuna itaat eder.” (beyit: 2110)

“Ey hâkim, memlekete uzun müddet hüküm sürmek istersen, kanunu doğru yürütmeli ve halkı korumalısın.” (beyit: 2033)

“Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar; kanun sudur, akarsa nimet yetişir.” (beyit: 2032)

Türk hâkimiyet telakkisine göre devlet içinde hükümdarın farklı yeri ve görevleri vardır. Bu anlayış doğrultusunda Yusuf Has Hacib incelememizin ana kaynağını oluşturan ünlü siyaset kitabında, Kün Togdı'ya “köni törü” yani adil kanun sıfatını vermekle, saltanatın ancak doğru ve özellikle adil kanun ile mümkün olabileceğini göstermiştir. (Genç, 2002: 59) Kaynağımızda kanunlar ne kadar iyi uygulanırsa devlet o kadar güçlenir anlayışıyla örtüşen beyitlerden bazıları şunlardır:

“Doğrulukla (adalet) gök ayakta durur; yer sabit olduğu için, üzerinde ot ve ekin biter.” (beyit: 5600)

“Ey kanun yapan, iyi kanun koy; kötü kanun yapan kimse, daha hayatta iken, ölmüş demektir.” (beyit: 1458)

Türk hükümdarlarına yüklenen görevlerin başında, iyi kanunlar koymak ve kanunları adaletle uygulamak olduğu görülmektedir. Hükümdar tebaasını, törü (töre) hükümleri uyarınca ve adaletle idare etmekle yükümlü idi. (Genç, 2002:59) Adalet,“töre”nin en çok değer verdiği şeylerin başında idi. (Başer, 1990: 4) Ancak Türk devlet geleneğinde töre, hükümleri değişmez kalıplar değildi. Bir sosyal ve hukuki normlar toplamı olarak töre, yeniliklere açıldı. Türk hükümdarı yerine ve şartlara göre ve “meclis”lerin tasvibi alınmak üzere, töreye yeni hükümler getirebiliyorlardı. Ayrıca törenin Anayasa hükmünde, değişmez prensipleri vardı ki bunlar: Adalet (köniklik), uzluk (iyilik), eşitlik (tüzlük) ve kişilik (insanlık) olarak belirtilmektedir. (Kafesoğlu, 1997:247) Bu konuda Yusuf Has Hacib şöyle diyor:

“Sen adaletle (doğruluk) Tanrı'nın sevgisini kazanırsın; halka kızıp onlara karşı adaletten (doğruluk) ayrılma.” (beyit: 5598)

“Beylik çok iyi bir şeydir, fakat daha iyi olan kanundur ve onu doğru tatbik etmek lazımdır.” (beyit: 454)

“Bey ne kadar doğru olur ve iyi hareket ederse, Halk için o kadar mes'ud bir devir ve hayat başlar.” (beyit: 455)

“Ben işleri doğruluk ile hallederim; insanları bey veya kul olarak, ayırmam.”(beyit: 809)

“İster oğlum ister yakınım veya hısımlım olsun; ister yolcu, geçici, ister misafir olsun; kanun karşısında benim için bunların hepsi birdir; hüküm verirken hiç biri beni farklı bulmaz.” (beyit: 817, 818)

Kutadgu Bilig'de Yusuf Has Hacib, kanun üzere devlet idare etmeyi ya da edemeyi aşağıdaki ifadelerle tasvir etmektedir:

“Ay-Toldı'yı huzura çağırıtı; Ay-Toldı girdi ve ellerini kavuşturdu.”(beyit: 766)

“Göz ucu ile hükümdara baktı; o kaşını çatmış ve yüzünü buruşturmuş idi.”(beyit: 770)

“Bir gümüş taht üzerine oturmuştu; bu tahtın birbirine bağlanmamış üç ayağı vardı.”(beyit: 771)

“Elinde büyük bir bıçak tutuyordu; solunda bir acı ot ve sağında şeker bulunuyordu.”(beyit: 772)

Hükümdar Ay-Toldı'ya bunların ne demek olduğunu anlatmaya başladı.

“İşte bak ben de doğruluk ve kanunum; kanunun vasıfları bunlardır, dikkat et.”(beyit: 800)

“Bak bu üstünde oturduğum tahtın üçayağı vardır; ey gönlümü doyuran.”(beyit: 801)

“Üç ayak üzerinde olan hiçbir şey bir tarafa meyiletmez; her üçü düz durdukça taht sallanmaz.”(beyit: 802)

“Eğer üç ayaktan biri yana yatarsa, diğer ikisi de kayar ve üzerinde oturan yuvarlanır.”(beyit: 803)

“Ey becerikli insan, elimdeki bu bıçak biçen ve kesen bir alettir.” (beyit: 810)

“Ben işleri bıçak gibi keser, atarım; hak arayan kişinin işini uzatmam.”(beyit: 811)

“Şekere gelince, o zulme uğrayarak, benim kapıma gelen ve adaleti bende bulan insan içindir.”(beyit: 812)

“O insan benden şeker gibi tatlı tatlı ayrılır; sevinir ve yüzü güler.”(beyit: 813).

“Zehir gibi acı olan bu Hind otunu ise, zorbalara ve doğruluktan kaçanlara içer.”(beyit: 814)

“Benim bu kanunum hangi memlekete erişse, o memleket baştanbaşa taşlık ve kayalık dahi olsa, hep düzene girer.”(beyit: 830)

Yusuf Has Hacib memleketin kilidinin kanun ve ihtiyatlılık olduğuna dikkat çekerek uzun süre hüküm sürmek isteyen hükümdarlara; gafil olmamalarını, kanunu adaletle uygulamalarını ve memleketi gözetmelerini tavsiye etmektedir.

“Bir memleketin bağı ve kilidi iki şeyden ibarettir; biri ihtiyatlılık, biri kanun; bunlar esastır.”(beyit: 2015)

“Hangi bey memlekete doğru kanun koydu ise, o memleketini tanzim etmiş ve gününü aydınlatmıştır.”(beyit: 2017)

“Adaletle iş gör, buna gayret et; hiçbir zaman zulüm etme; Tanrıya kulluk et ve onun kapısına yüz sür.”(beyit: 1451)

“Ey hâkim devler adamı, kötü teamül koyma; kötü kanunlarla dünyaya hüküm edilmez.”(beyit: 1459)

“Zulüm yanar ateştir, yaklaşanı yakar; kanun sudur, akarsa nimet yetişir.” (beyit: 2032)

Ayrıca Türk hâkimiyet anlayışında hükümdarın yerine getirmesi beklenen bazı görevleri bulunmaktaydı. Hükümdar görevlerini yerine getirmese Tanrı kut’u geri alabilirdi. Kutadgu Bilig’de halkın Bey üzerindeki haklarından şöyle bahsetmektedir:

“Tebaanın senin üzerinde üç hakkı vardır; bu hakları öde ve onları zorluğa düşürme. Bunlardan biri memleketinde gümüşün ayarını koru (ekonomik istikrar). İkincisi halkı adil kanunlar ile idare et; birinin diğerine tahakküme kalkışmasına meydan verme, onları koru (adalet). Üçüncüsü bütün yolları emin tut, yol kesici ve haydutları ortadan kaldır (asayiş).”(beyit: 5574, 5575, 5576, 5577)

Sonuç

Kutadgu Bilig, İranlıların Şahname’si ile hemen hemen çağdaştır. Şayanı dikkatli ki İran şairi şiirle İran’ın efsanevi tarihini tasvir ederken Türk mütefekkeri şiirle devlet idaresinden, hukuktan, içtimaî ahlâktan bahsetmektedir. (Arsal, 1947: 664) Bu durum Türk devlet geleneğinde “Törü” şeklinde ifadesini bulan, Türk kültür tarihinin en eski kavramlarından bir olup muhtevasında kanun üstünlüğünü ve adalet anlayışını barındıran olgunun ne derece önemsendiğinin çok açık bir göstergesidir. Şüphesiz insanlık tarihinde kanun ve adalet anlayışını devletin merkezine yerleştirmeye çalışan başka milletler de vardır. Türk milleti de tarihinin derinliklerinden günümüze kadar, zamana ve şartlara göre devletin kanun hâkimiyeti ve adalet anlayışı çerçevesinde nasıl daha iyi yönetileceğinin arayışı içinde olmuştur. İslam’ın kabulünden önce yazılı olmayıp “Törü” kavramıyla ifadesini bulan devleti ve milleti en iyi şekilde yönetme çabası, İslam’ın kabulünden sonra Türk devletlerinde şeri ve örfi hukukun birlikte icrasıyla sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu sürecin örfi hukuka yol göstermede en kıymetli ve en eski eseri olan Kutadgu Bilig, çalışmada öne çıkarılan beyitlerinden de anlaşılacağı üzere geleneksel Türk devlet

yönetiminde en önemli yere sahip olan hükümdar, kanun ve adaleti temsil etmekte ve bu yolla Türk hâkimiyet anlayışında adaletin yerini ve önemini gözler önüne sermektedir. Bu kıymetli kaynak, Türk gençleri için hukuk, adalet ve nihayet demokrasi gibi kavramlar öğretilmeye çalışılırken öğretmenler için çok kıymetli bir referans olarak durmaktadır.

Kaynakça

- ADALIOĞLU, H. H. (2013). Bir siyasetname olarak Kutadgu Bilig, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 237-253.
- ANIL YILMAZ, A. (2004). Kutadgu Bilig'de kadın. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaşî Velî Araştırmaları Dergisi*, 32, 91-99.
- ARSAL, S. M. (1947). Kutadgu Bilig. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası.13(2). 657-683.
- ARSLAN, M. (1987). Kutadgu Bilig'deki toplun ve devlet anlayışı. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- BAŞER, S. (1990). *Kutadgu Bilig'de kut ve töre*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- BİNARK, N. (1970). Kutadgu Bilig'de evlenme, aile ve çocuk terbiyesi. *Türk Kültürü Kutadgu Bilig Sayısı*, 98, 174-178.
- DEMİREL, D. (2014). Kutadgu Bilig'de devlet yönetimi. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 1 (6), 55-61
- DİLAÇAR, A. (1988). *Kutadgu Bilig incelemesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ERCİLASUN, A. B. (2003). İlk Müslüman Türk Devletlerinde Dil ve Edebiyat. *Türkler*, c. 5. Ankara: Yeni Türkiye.
- GENÇ, R. (2002). *Karahanlı devlet teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- HAS HACİP, Y. (1988). *Kutadgu Bilig*. (R. R. Arat, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- KAFESOĞLU, İ. (1980). *Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.
- KAFESOĞLU, İ. (1997). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken.
- KAYMAZ, Z. (2009). Kutadgu Bilig hakkında Türkiye'de yapılan yayınlar üzerine bir deneme. *Turkish Studies*. 4(3), 1408-1422.
- ÖZÇELİK, D. (2004). *Sosyal bilgiler öğretiminde siyasetnâmelerin yeri ve önemi (Kutadgu Bilig ve Siretül- Mülük örnekleri)*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- TEKŞAN, K. (2012). Türkçe dersi değerler eğitiminde Kutadgu Bilig'in kullanımı. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)* 3(13), 1-17.
- TUĞRAL, O. (2008). *Kutadgu Bilig ve Siyasetnâme'de devlet anlayışı*. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi, Niğde.

